

SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA a DEMOGRAFIA

SLOVAK STATISTICS
and DEMOGRAPHY

1/2016

ročník/volume 26

Recenzovaný vedecký časopis so zameraním na prezentáciu moderných štatistických a demografických metód a postupov.

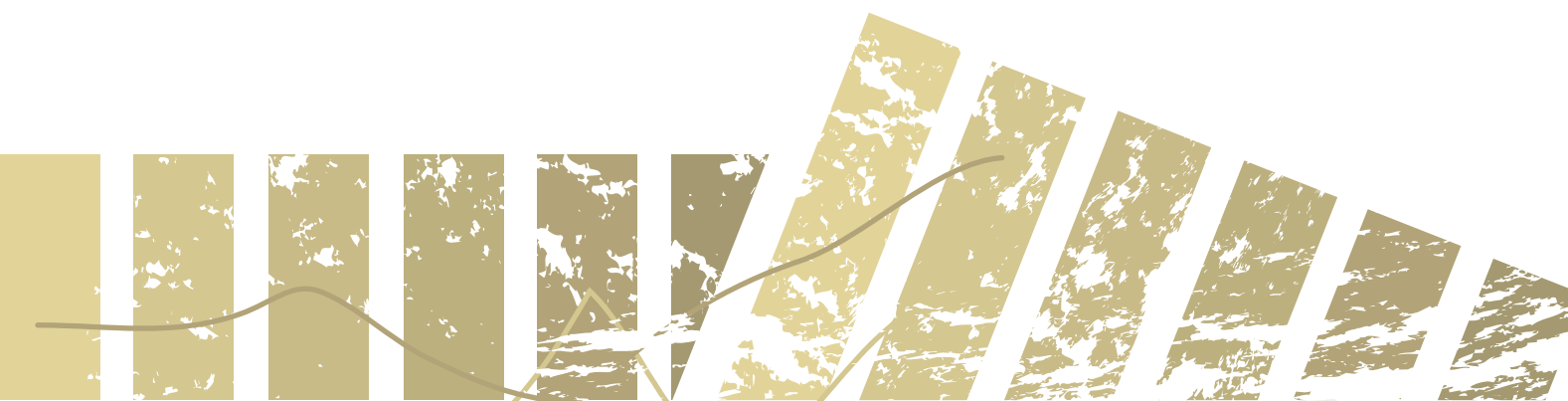
Scientific peer-reviewed journal focusing on the presentation of modern statistical and demographic methods and procedures.

Článok/Article: 4

Typ článku/Type of article: vedecký článok/scientific article

Strany/Pages: 64 – 81

Dátum vydania/Publication date: 15. január 2016/January 15, 2016

Branislav ŠPROCHA
INFOSTAT – Výskumné demografické centrum
Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave

REPRODUKČIA OBYVATEĽSTVA SLOVENSKA
POČAS DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY, III. časť

REPRODUCTION OF THE SLOVAK POPULATION
DURING WORLD WAR II, PART III

ABSTRAKT

Sčítanie ľudu z roku 1940 patrilo k plánovaným štatistickým akciám, ktoré sa uskutočnili na území Slovenskej republiky bez oblastí odstúpených Maďarsku a tretej ríši po Mníchovskej konferencii a Viedenskej arbitráži. Príspevok sa snaží priblížiť vybrané publikované výsledky z tohto cenzu, ktoré dopĺňajú obraz o charaktere populácie na Slovensku v období druhej svetovej vojny. Zamerali sme sa predovšetkým na základné štrukturálne charakteristiky: vek, pohlavie, národnosť, náboženské vyznanie a triedu povolania. Okrem toho pracujeme aj s počtom obyvateľov a jeho zmenami, hustotou zaľudnenia, podielom cudzincov, neprítomných osôb, s veľkosťou bytových domácností, a to všetko na úrovni Slovenska, ale aj jeho okresov.

ABSTRACT

The 1940 Population Census belonged to the planned statistical actions. The Census was held on the territory of the Slovak Republic without the areas ceded to Hungary and the Third Reich after the Munich conference and the Vienna Arbitration. The aim of this paper is to bring some published results, which complement the picture of the character of population in Slovakia during the Second World War. We focused mainly on certain structural characteristics: age, gender, ethnicity, religion and class occupations. In addition, we were dealing with the population size and their change, population density, proportion of foreigners, absent persons, size of dwelling households, all at national and districts level.

KLÚČOVÉ SLOVÁ

populačné štruktúry, sčítanie ľudu 1940, Slovenská republika 1939 – 1945, druhá svetová vojna

KEY WORDS

population structures, the 1940 Population Census, the Slovak Republic 1939 – 1945, World War II

1. ÚVOD

Novovytvorený slovenský štát nutne potreboval na zabezpečenie politických a správnych funkcií najnovšie štatistické poznatky z rôznych sociálnych, hospodárskych a populačných oblastí. Uvedomovali si to aj čelní predstavitelia, čo urýchlilo vznik samostatného Štátneho štatistického úradu so sídlom v Bratislave. Ten prevzal úlohy vrcholného orgánu štatistickej služby na Slovensku. Okrem toho si vrcholní činitelia veľmi dobre uvedomovali, že po predchádzajúcich výrazných zmenách v územnom rozsahu Slovenska sú výsledky posledného sčítania ľudu

nepoužiteľné a narýchlo pripravený súpis z roku 1938 dokáže odpovedať len na niektoré kľúčové otázky. Navyše od jeho uskutočnenia 31. 12. 1938 spoločnosť na Slovensku prešla ďalšími významnými zmenami (napr. odchod značnej časti českého a maďarského obyvateľstva), čo takisto zvyšovalo potrebu nového sčítania. Okrem toho rok 1940 zapadal aj do praktickej koncepcie 10-ročných populačných cenzov. Tieto a ďalšie dôvody napokon priviedli kompetentných k tomu, aby poverili Štátny štatistický úrad, aby do konca roka 1940 takéto štatistické zisťovanie uskutočnil.

Sčítanie ľudu predstavuje vo všeobecnosti jeden z hlavných zdrojov údajov o počte a štruktúrach obyvateľstva. Cenzus z roku 1940 je preto kľúčovým na ich analýzu v období existencie Slovenskej republiky. Cieľom v poradí tretieho príspevku o reprodukciu a populáciu Slovenska v rokoch 1938 – 1945 je práve analýza vybraných publikovaných údajov zo sčítania ľudu z roku 1940. Vo všeobecnosti ide o pomerne málo preskúmaný a pre širšiu verejnosť takmer neznámy cenzus. Veríme, že získané výsledky prispievajú nielen k jeho bližšej prezentácii, ale predovšetkým prinesú niektoré nové a zaujímavé zistenia. V súvislosti so Sčítaním ľudu 1940 je potrebné ešte upozorniť, že získané údaje sa týkali len populácie prítomnej na území slovenského štátu, teda bez oblastí zabratých susedným Maďarskom, Poľskom a Nemeckom.

2. SČÍTANIE ĽUDU Z 15. DECEMBRA 1940

Prvé správy o tom, že na území slovenského štátu sa uskutoční sčítanie ľudu, prenikli na verejnosť začiatkom októbra 1940 [bližšie pozri napr. 10, 11, 13]. O návrhu zákona o sčítaní ľudu sa pritom rokovalo len od začiatku septembra 1940 a schválený bol už 8. októbra. Za rozhodujúci okamih sa stanovila polnoc zo 14. na 15. decembra 1940. Sčítanie sa tak vyznačovalo doslova expresnou prípravnou fázou. Samotný zber údajov bol plne v kompetencii Ministerstva vnútra Slovenskej republiky a prakticky sa uskutočňoval v dikcii regionálnych správ (okresných úradov) v jednotlivých sčítacích obvodoch. Údaje sa priamo zapisovali do popisného hárku za každý obývaný byt. Sčítať sa mali všetky osoby v rozhodujúcom okamihu prítomné v byte (tzv. prítomné obyvateľstvo). Za správnosť vyplnených údajov v popisnom hárku zodpovedal prednosta domácnosti. Pri Sčítaní ľudu 1940 sa zisťovali nasledujúce údaje (v zátvorke uvádzame číslo stĺpca popisného hárku): radové číslo bytu (1), radové číslo osôb v byte (1a), priezvisko (meno rodinné) (2), meno (krstné alebo rodné) (3), príbuzenský alebo iný pomer k hlave domácnosti (4), pohlavie (5), deň, mesiac a rok narodenia (6), rodinný stav (slobodný/-á, ženatý, vydatá, ovdovelý/-á, rozvedený/-á, rozlúčený/-á) (7), rodisko (rodná obec, okres) (8), je sčítaný v obci prítomný trvale? (9), ak dočasne, nech uvedie svoje riadne bydlisko (obec, okres) (10), ak sčítaný nebýva v obci pobytu od narodenia: kedy sa prisťahoval (11), odkiaľ sa prisťahoval (obec, okres) (12), štátna príslušnosť (13), národnosť (14), náboženstvo (cirkevná príslušnosť) alebo bez vyznania (15), znalosť čítania a písania (len u osôb starších 6 rokov; alebo vie čítať i písať, alebo len čítať, alebo nevie ani čítať, ani písať) (16), druh povolania (hlavného, vedľajšieho) (17), postavenie v povolaní (hlavnom, vedľajšom) (18), názov a sídlo závodu (firmy, úradu) (19), k akému odvetviu patrí závod (firma, úrad) (20), poznámka (21).

Zber popisných hárkov s vyplnenými údajmi sa mal uskutočniť od 15. do 21. decembra. Po jeho ukončení minister vnútra Alexander Mach hodnotil priebeh akcie ako pokojný, bez väčších incidentov [11]. Na druhej strane je však potrebné

priznať, že už od prvých dní, keď bolo zrejmé, že sa v roku 1940 uskutoční sčítanie ľudu, sa začali množiť prípady propagandy a agitácie zo strany predstaviteľov nemeckej a maďarskej národnostnej menšiny, a to aj a napriek tomu, že zákon o sčítaní striktné takéto akcie zakazoval pod vysokým peňažným trestom či trestom dlhšieho väznenia [detailnejšie sa tým zaoberá napr. 10, 13]. Zozbieraný materiál bol ďalej posunutý na spracovanie, analýzu a publikovanie výsledkov Štátnemu štatistickému úradu v Bratislave. Určitým špecifikom však bolo ešte tzv. dodatočné sčítanie, ktoré prebehlo od 1. do 20. januára 1941. Podľa verejnej vyhlášky a obežníka Štátneho štatistického úradu z 30. decembra 1940 č. 3111/1940 osoby, ktoré z akýchkoľvek príčin v predpísanom čase neboli sčítané, sa mali hlásiť na notárskom úrade svojho bydliska.

Posledná fáza Sčítania ľudu 1940 mala zahŕňať kontrolu, spracovanie, vyhodnotenie a predovšetkým publikovanie definitívnych výsledkov. Práve v tomto bode sa asi najviac prejavil vplyv špecifických podmienok, v ktorých sčítacia akcia prebiehala. Prvé údaje Štátny štatistický úrad zverejnil už v roku 1941 v Štatistických zprávach [8]. Išlo však len o predbežné údaje (bez dodatočného sčítania v januári), ktoré okrem počtu prítomného obyvateľstva informovali aj o počte domov (spolu, obývaných, neobývaných, prázdnych, na obývanie nespôsobilých) a bytov v jednotlivých župách a okresoch Slovenskej republiky. Okrem toho pre obce s viac ako 5-tis. obyvateľmi bol publikovaný počet domov a počet obyvateľov. Veľmi špecificky vyznieva, že integrálnou súčasťou týchto predbežných údajov už bola aj informácia o počte židovského obyvateľstva v jednotlivých župách a okresoch. V roku 1942 vyšiel Lexikón obcí, ktorý obsahoval len počty prítomných osôb a domov zo Sčítania ľudu 1940. Aj tieto údaje však boli len predbežné. Ďalšie údaje sa počas existencie Slovenskej republiky už nepublikovali. Príčiny môžeme hľadať jednak v zhoršujúcej sa situácii a tiež v pomerne krátkom období od sčítania po zánik Slovenskej republiky. Okrem toho chod Štátneho štatistického úradu výrazne ovplyvnilo aj Slovenské národné povstanie. Tesne pred jeho vypuknutím úrad evakuovali do dnešných Turčianskych Teplíc, pričom určitá časť pracovníkov sa aktívne zapojila do partizánskych bojov. Aj vďaka nim sa napokon podarilo zachrániť niektoré štatistické materiály pred ich odvezením do tretej ríše. Okrem iného išlo aj o kompletne popisné hárky zo sčítaní ľudu 1930 a 1940, ktoré sú dnes uložené v Slovenskom národnom archíve. Ako uvádza Tišliar [11], zverejňovanie ďalších údajov zo sčítania ľudu 1940 bolo obmedzované v dôsledku obáv z reakcií nemeckých predstaviteľov, ktorí ostro napadli aj výsledky predchádzajúceho krajinského súpisu z 31. 12. 1938.

K publikovaniu (niektorých) definitívnych výsledkov došlo až v povojnovom období. Novovytvorený Slovenský plánovací a štatistický úrad v rokoch 1946 – 1948 vydal niektoré informácie týkajúce sa národnosti, náboženstva a ekonomickej aktivity na okresnej úrovni, ako aj sumárne celoslovenské údaje o vekovej štruktúre podľa jednotiek veku a pohlavia a tiež zloženie obyvateľstva jednotlivých obcí podľa tried povolania. Ďalšie zisťované obsahové prvky cenzu zostali podľa našich informácií nepublikované. Po vojne navyše tieto informácie veľmi rýchlo stratili na aktuálnosti a nebol žiadny dôvod na ich sumarizáciu a zverejňovanie. Okrem toho nový štatistický úrad veľmi rýchlo zaťažili práce na novom súpise a následne riadnom sčítaní ľudu, ktoré sa uskutočnilo v roku 1950.

3. POČET OBYVATEĽOV, PRÍRASTOK A INDEX MASKULINITY

Jedným z hlavných výstupov každého sčítania je počet obyvateľov. Odpovedať však na v podstate rutinnú otázku, koľko osôb bolo prítomných na území Slovenskej republiky k rozhodujúcemu okamihu sčítania ľudu z roku 1940, až také jednoduché nie je.

Podľa predbežného údaja prezentovaného v Štatistických zprávach [8] z prvej polovice roka 1941 k 15. decembru 1940 bolo na Slovensku prítomných 2 653 564 osôb. Ako sme už spomínali, v januári 1941 sa uskutočnila dodatočná sčítacia akcia, ktorej výsledky ešte v tomto údaji neboli zahrnuté. Ďalším výstupom zo sčítania bol Lexikón obcí Slovenskej republiky [3], ktorý v roku 1942 vydal Štátny štatistický úrad. Podľa neho počet obyvateľov Slovenska predstavoval 2 655 053 osôb. Ako sa uvádza v úvode lexikónu, aj toto číslo pochádza z predbežných údajov sčítania ľudu 1940. Pri detailnejšom výskume však Tišliar [10] poukázal na niektoré nezohody v sumároch niektorých okresov (Trenčín, Nová Baňa a Zlaté Moravce). Podľa jeho výpočtov správny súčet by mal byť 2 655 628 osôb, resp. podľa archívneho výskumu 2 655 627 osôb [10]. Ale to ešte nie sú všetky číselné údaje, ktoré sa viažu na sčítanie ľudu 1940. V roku 1944 Anton Štefánek v diele Slovenská vlastiveda III [9] pracuje s údajom 2 655 953 osôb. Štátny plánovací a štatistický úrad v publikácii [5] v okresnom prehľade na strane III uvádza sumár počtu obyvateľov za Slovensko 2 655 596 osôb. Na záver ešte doplníme informáciu o počte obyvateľov za celé Slovensko spolu so zabratými obcami. Podľa údaja publikovaného v Štatistickej príručke Slovenska 1947 [7] by k 15. 12. 1940, resp. k 31. 12. 1941 malo byť prítomných 3 538 709 osôb.

Najviac obyvateľov bolo v čase sčítania prítomných v mestskom okrese Bratislava (takmer 139-tis. osôb) a v okrese Nitra (100,8 tis.). Išlo o jediné dva administratívne celky, kde počet obyvateľov prekročil hranicu 100-tisíc. Medzi relatívne veľké okresy (s viac ako 50-tis. obyvateľmi) na pomery Slovenskej republiky z pohľadu prítomnej populácie patrilo ešte ďalších 14 okresov (pozri obr. 1). K populačne malým okresom sa radili najmä niektoré regióny severovýchodného Slovenska a tiež viaceré prihraničné okresy na juhu Slovenska. V ich prípade dôležitú úlohu zohrala situácia po Viedenskej arbitráži. Menej ako 30-tis. obyvateľov malo celkovo 14 okresov.

Medzi rokmi 1930 a 1940 boli populačne stratové len dva okresy Slovenska, a to Myjava a Banská Štiavnica. Len v minimálnej miere (prírastok 50 osôb na 1 000 obyvateľov) sa počet obyvateľov zvýšil v ďalších 11 administratívnych celkoch. Išlo skôr o prihraničné regióny na juhu a západe Slovenska a tiež niektoré okresy na Liptove (pozri obr. 1). Naopak, najväčšiu mieru rastu nachádzame skôr v niektorých okresoch Považia (Ilava, Považská Bystrica), ďalej na Kysuciach (najmä okres Čadca), ako aj na východe Slovenska (najmä Giraltovce, Stropkov). Vyše 100 osôb na 1 000 obyvateľov pribudlo aj v niektorých okresoch s významnými hospodárskymi centrami (napr. Bratislava, Prešov, Trenčín, Banská Bystrica, Nitra).

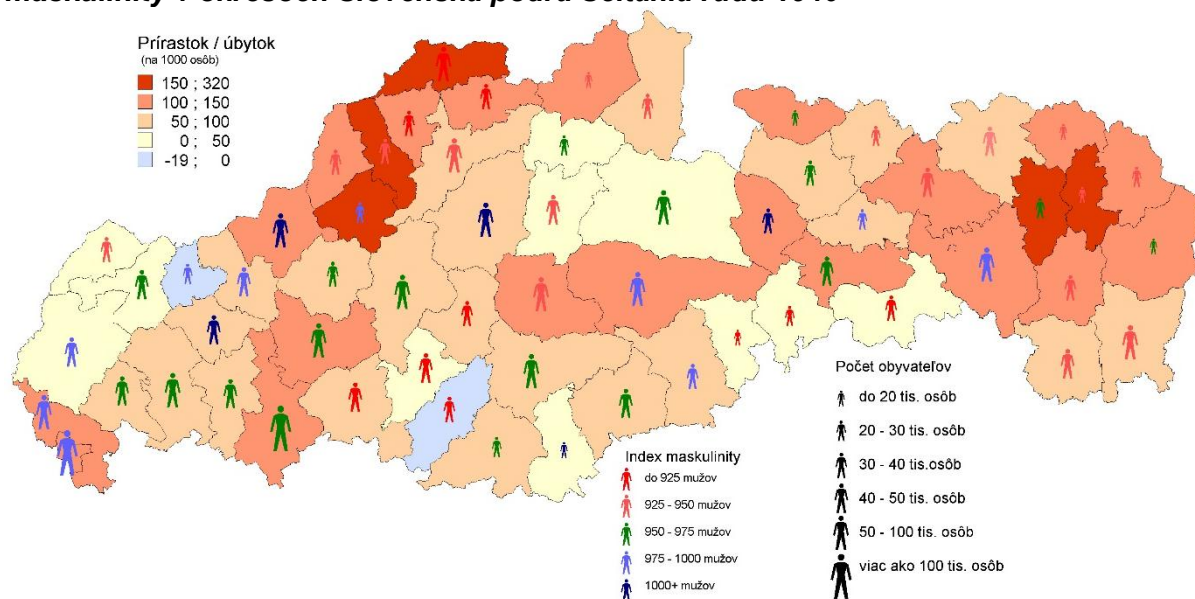
Aj keď sa Slovensko dlhodobo vyznačuje prevahou žien, na regionálnej úrovni existujú pomerne značné rozdiely v hodnotách indexu maskulinity. Na jednej strane dokážeme identifikovať priestory s výraznou prevahou žien, ale nájdeme aj okresy s miernou prevahou mužov. Vo všeobecnosti na pomer medzi mužmi a ženami vplývajú tri základné faktory. Prvým je biologická zákonitosť, keď sa medzi narodenými deťmi o niečo častejšie nachádzajú chlapci. Druhým faktorom je vyššia

úmrtnosť mužov. Dôležitú úlohu môže zohrávať tiež úroveň migrácie, ktorá je nielen vekovo, ale aj pohlavne značne selektívna. V neposlednom rade je to tiež vplyv niektorých lokalizačných činiteľov, ako napríklad výskyt určitých hospodárskych odvetví (napr. baníctvo, hutníctvo alebo, naopak, textilný priemysel) a tiež prítomnosť špecifických populácií (napr. vojenské posádky).

Prevaha žien na Slovensku mala dlhodobý rastúci trend. Predovšetkým v poslednom desaťročí 19. a v prvej dekáde 20. storočia najmä v dôsledku masovej emigrácie (hlavne z ekonomických príčin) sa index maskulinity dynamicky znižoval. Po vzniku Československa sme svedkami postupného nárastu jeho hodnôt. Pri poslednom medzivojnovom sčítaní ľudu z roku 1930 už na 1 000 žien pripadalo približne 940 mužov. Údaje zo Sčítania ľudu 1940 hovoria o jeho ďalšom zvýšení, keďže na oklieštenom území Slovenskej republiky pomer medzi mužmi a ženami predstavoval niečo viac ako 955 osôb.

Z regionálneho hľadiska aj sčítanie 1940 potvrdilo niektoré oblasti s výraznou prevahou žien. Išlo predovšetkým o okresy severného Slovenska v regióne Považia a Kysúc (najmä okresy Čadca, Kysucké Nové Mesto, Veľká Bytča), ďalej súvislú oblasť celkov Banská Štiavnica, Kremnica, Zlaté Moravce, Nová Baňa a tiež o prihraničný priestor Revúca, Dobšiná, Gelnica. V prvej spomínanej oblasti dlhodobo prevažovali ženy nad mužmi. Ide nielen o tradičný emigračný priestor, ale túto oblasť charakterizovali aj častejšie, viac či menej dlhodobé odchody za prácou na Ostravsko (príslušné priemyselné centrum). Podobne aj v dvoch zvyšných regiónoch môžeme predpokladať zvýšený odchod za prácou pravdepodobne do nemecky hovoriacich krajín. Potvrdzujú to údaje publikované v Štatistických zprávach [8], podľa ktorých sa pravdepodobný počet robotníkov v Nemecku odhadoval na takmer 85-tis., pričom len malá časť sa v decembri, v čase sčítania, vrátila na Slovensko.

Obrázok č. 1: Počet obyvateľov, prírastok (medzi rokmi 1940 a 1930) a index maskulinity v okresoch Slovenska podľa Sčítania ľudu 1940

Zdroj údajov: [16], výpočty autora

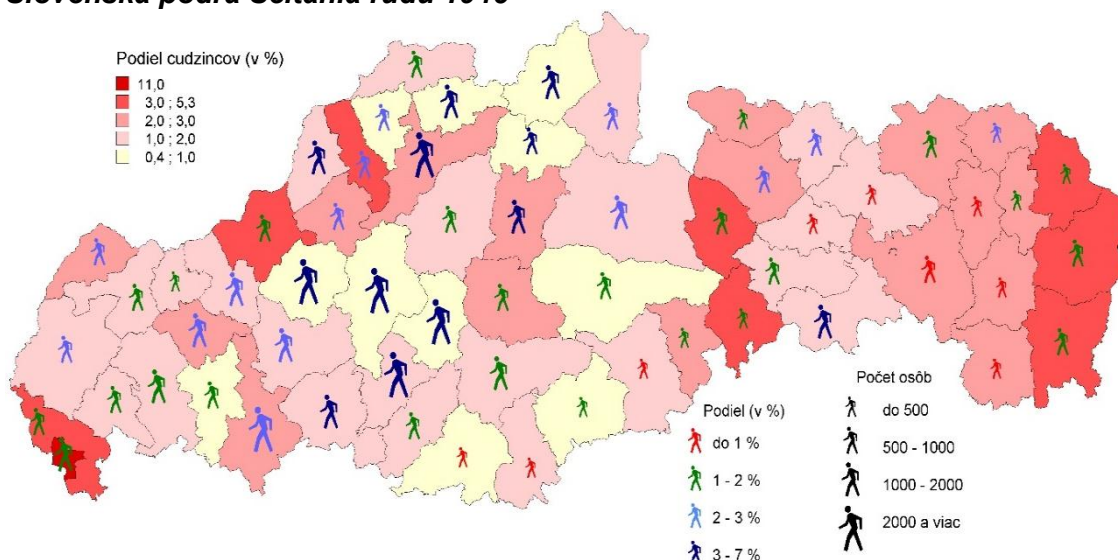
Veľká časť z nich je síce zapísaná ako dočasne neprítomné osoby, tie sa však medzi prítomné obyvateľstvo nezapočítavali. Boli to predovšetkým obyvatelia z okresov Bánovce nad Bebravou (3,2 tis. osôb), Gelnica (628 osôb), Hlohovec (viac ako 1-tis. osôb), Kremnica (4,6 tis.), Malacky, Kysucké Nové Mesto, Liptovský Svätý Mikuláš a najmä okres Prievidza (takmer 13-tis. osôb). Prevalu mužov nachádzame v štyroch okresoch: Piešťany, Trenčín, Turčiansky Svätý Martin a Poprad. Okrem oblastí, v ktorých boli dislokované vojenské posádky (Trenčín, Martin), ide aj o hospodárske centrá krajiny. V prípade Piešťan dominanciu mužov mohla spôsobiť aj prítomnosť kúpeľných hostí. Takmer vyrovnaný podiel mužov a žien nachádzame aj v niektorých ďalších hospodárskych centrách krajiny a v niektorých okresoch v ich zázemí (napr. mestský okres Bratislava, okres Prešov, Brezno nad Hronom).

4. CUDZINCI, POČET A PODIEL NEPRÍTOMNÝCH OSÔB

Sčítanie ľudu 1940 bolo založené na prítomnom obyvateľstve. Okrem štátnych príslušníkov Slovenska sa medzi prítomné osoby zaraďovali aj cudzinci. Ich najvyšší podiel (11 %) zaznamenalo sčítanie ľudu v mestskom okrese Bratislavy. Vyššie zastúpenie cudzincov dosahovali aj okres Bratislava-vidiek (4 %) a na západe Slovenska ešte okresy Považská Bystrica, Trenčín a Ilava. Na východe to boli najmä prihraničné regióny Medzilaborce, Michalovce a Humenné. K nim môžeme zaradiť aj okresy Poprad a Dobšiná, kde podiel cudzincov takisto presiahol hranicu 3 % z prítomnej populácie.

Medzi publikovanými údajmi sme našli aj informácie o dočasne neprítomných osobách. Išlo o ľudí, ktorí mali bydlisko v mieste sčítania, no z rôznych dôvodov v čase sčítania neboli prítomní. Získané výsledky potvrdili niektoré už spomenuté závery o odchode (najmä mužov z ekonomických príčin) do zahraničia. Najväčšiu váhu (viac ako 6 %) dočasne neprítomní dosahovali v okresoch Kremnica a Bánovce nad Bebravou. V okrese Kysucké Nové Mesto predstavovali viac ako 5 % a v okresoch Zlaté Moravce, Dolný Kubín a Nová Baňa tvorili niečo vyše 4 % z prítomnej populácie. Najviac dočasne neprítomných osôb (vyše 2-tisíc) malo 6 okresov, a to Nitra, Bánovce nad Bebravou, Prievidza, Kremnica, Nová Baňa a Žilina (pozri obr. 2).

Obrázok č. 2: Podiel cudzincov, počet a podiel neprítomných osôb v okresoch Slovenska podľa Sčítania ľudu 1940

Zdroj údajov: [16], výpočty autora

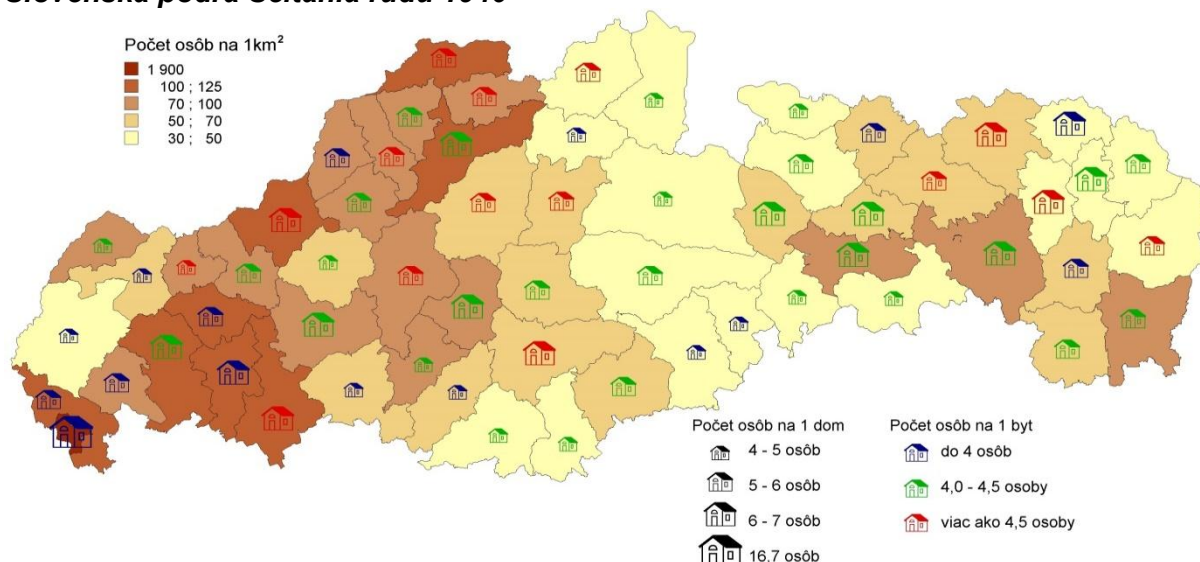
5. HUSTOTA OBYVATEĽSTVA A POČET OSÔB NA DOM A BYT

Najväčšiu hustotu obyvateľstva Slovensko dlhodobo dosahuje na západe. Podľa údajov Sčítania ľudu 1940 sa to týkalo predovšetkým regiónov od mestského okresu Bratislava (1 900 osôb na 1 km²) cez vidiecky okres Bratislavy do súvislejšieho priestoru okresov Trnava, Piešťany, Hlohovec, Nitra. Nad hranicou 100 osôb na 1 km² sa nachádzali aj niektoré okresy Považia s veľkými hospodárskymi centrami (Trenčín, Žilina) a tiež okres Čadca na Kysuciach.

Najnižšiu hustotu obyvateľstva zaznamenal pás najmä horských a podhorských okresov stredného Slovenska od Námestova a Trstenej na severe až po Revúcu, Dobšínú a Modrý Kameň na juhu. Do tejto skupiny patrili tiež niektoré ďalšie okresy na juhu stredného Slovenska (Krupina, Hnúšťa) a región krajného severovýchodu (Medzilaborce, Stropkov, Gíraltovece, Humenné). Okrem nich nachádzame najnižšiu hustotu obyvateľstva (do 50 osôb na 1 km²) aj v okresoch Spišská Stará Ves, Kežmarok, kým na západe to bol iba okres Malacky (pozri obr. 3).

Najmenšie bytové strany (dnes bytové domácnosti) sa nachádzali predovšetkým na západe republiky. Menej ako 4 osoby pripadali v priemere na jeden byt v okresoch Bratislava-mesto, Bratislava-vidiek, Malacky, Senica, Modra, Piešťany a Hlohovec. Ďalej do tejto skupiny patrili aj niektoré juhoslovenské regióny (Zlaté Moravce, Banská Štiavnica, Hnúšťa a Revúca) a dva okresy na východe Slovenska (Vyšný Svidník a Stará Ľubovňa). Najväčšie bytové strany nachádzame jednak v niektorých okresoch s významnejšími hospodárskymi centrami (Nitra, Trenčín, Prievidza, Martin, Ružomberok, Zvolen), ale aj v okresoch severu stredného Slovenska (Čadca, Kysucká Nová Ves, Námestovo) a východného Slovenska (Gíraltovece, Bardejov, Humenné, Sabinov, Vranov nad Topľou).

Obrázok č. 3: Hustota obyvateľstva a priemerný počet osôb na dom a byt v okresoch Slovenska podľa Sčítania ľudu 1940

Zdroj údajov: [8, 16], výpočty autora

Jednoznačne najvyšší počet osôb na jeden dom pripadal podľa výsledkov sčítania v roku 1940 na mestský okres Bratislava (16,7 osoby). Podobne vyšší priemerný počet osôb na jeden dom nachádzame aj v ďalších okresoch s významnejšími hospodárskymi centrami. Hlavnú úlohu v ich prípade zohrávali nájomné domy

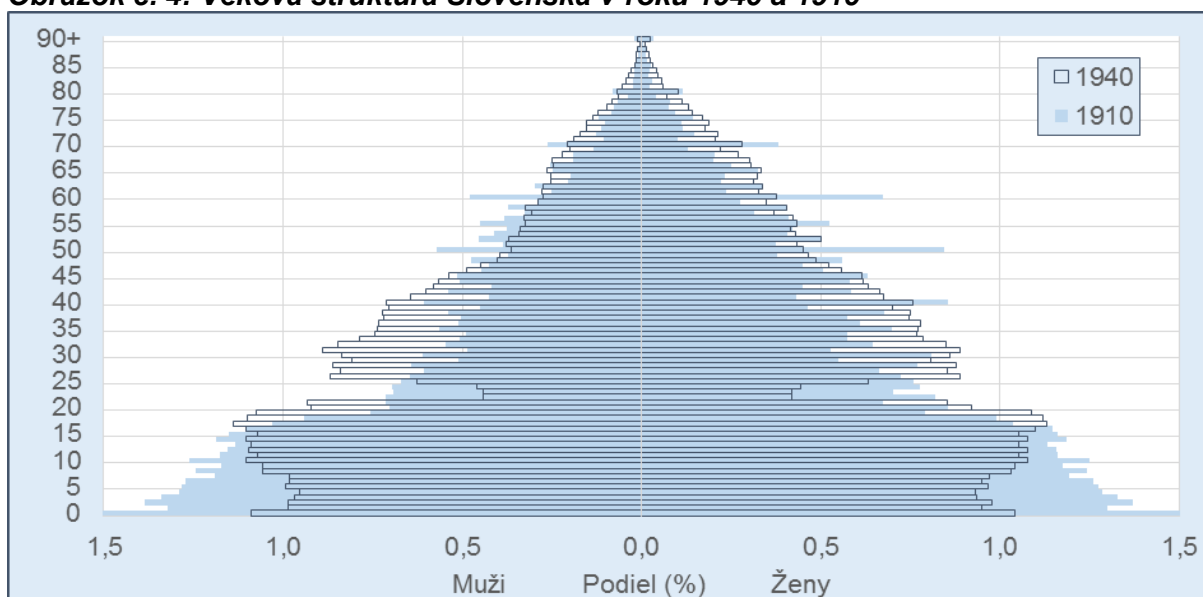
s viacerými bytmi. Napríklad v okresoch Prešov, Trnava a Poprad sa priemer pohyboval na úrovni 6,5 – 6,9 osoby. Naopak, najmenší počet osôb na dom nachádzame v niektorých okrajových regiónoch južného, západného a severného Slovenska.

6. VEKOVÁ ŠTRUKTÚRA

Veková štruktúra obyvateľstva v určitom okamihu zobrazuje a sama odráža vyše storočné pôsobenie hlavných demografických a demogeografických procesov.

Zloženie obyvateľstva podľa veku je tak nositeľom a výsledkom demografickej histórie každej populácie. Práve v prvej polovici 20. storočia slovenská populácia prechádzala významnými a v jej histórii jedinečnými premenami reprodukčného správania, ktoré dostali súhrnné pomenovanie demografická revolúcia. Išlo o kvantitatívno-kvalitatívnu premenu procesu demografickej reprodukcie, pričom k jej hlavným znakom patril postupný prechod od vysokej miery plodnosti a úmrtnosti na relatívne nízku úroveň. Súčasne sa zmeny hlavných demografických procesov odzrkadlili aj vo vývoji a charaktere vekovej štruktúry. Tie sa predovšetkým dotkli jej mladších vekových skupín ako dôsledok klesajúcej plodnosti.

Obrázok č. 4: Veková štruktúra Slovenska v roku 1940 a 1910

Zdroj údajov: [7], výpočty autora

Medzi rokmi 1910 a 1940 sa podiel detskej zložky znížil z takmer 38 % na necelých 32 %. Naopak, zastúpenie osôb v produktívnom veku (15 – 59 rokov) vzrástlo z 55 % na viac ako 60 %. Zlepšovanie úmrtnostných pomerov vo vyššom veku zatiaľ prebiehalo len veľmi pomaly, preto podiel osôb vo veku 60 a viac rokov sa zvýšil len z približne 8 % na niečo viac ako 9 %. Detailnejšie zmeny v zastúpení jednotlivých vekových skupín zobrazuje tab. 1.

Populácia Slovenska síce aj na začiatku 40. rokov 20. storočia vykazovala stále známky progresívnej vekovej štruktúry, no postupný pokles intenzity plodnosti a zlepšovanie úmrtnostných pomerov postupne prispeli k naštartovaniu zmien, ktoré sa odrážali aj v charaktere vekovej štruktúry.

Tabuľka č. 1: Podiel hlavných vekových skupín v populácii Slovenska podľa výsledkov Sčítaní ľudu 1910, 1921, 1930 a 1940

Vek	1910	1921	1930	1940
0 – 14	37,8	32,7	31,9	30,7
15 – 49	45,5	50,2	51,0	52,3
15 – 59	55,2	59,5	59,5	60,5
15 – 64	57,2	62,0	62,1	62,9
50+	16,7	17,1	17,1	17,0
60+	8,2	8,7	9,4	9,4
65+	5,1	5,3	6,0	6,4

Zdroj údajov: [7], výpočty autora

7. NÁRODNOSŤ OBYVATEĽSTVA

Samotné Sčítanie ľudu v roku 1940 malo niekoľko špecifických rysov. Predovšetkým do základnej metodiky spôsobu zisťovania údajov sa preniesla štátna politika nasmerovaná proti niektorým skupinám obyvateľstva. Podľa inštrukcií pre sčítacích komisárov a revízorov, ktoré bližšie špecifikovali a spresňovali zber údajov pri Sčítaní ľudu 1940, základným atribútom národnosti bola materinská reč. Národnosť detí do 18 rokov sa uvádzala podľa národnosti rodičov. Keď bola rozdielna, uviesť sa mala národnosť otca alebo opatrovateľa (opatrovateľky) [10, 11]. Úplne odlišný princíp však vládol v prípade Židov a Cigánov.

„Nakoľko na území Slovenskej republiky pri predchádzajúcich sčítaniach ľudu národnosť židovská buď vôbec nebola zisťovaná (do r. 1910), alebo židia mali možnosť hlásiť sa vedľa národnosti židovskej k akejkoľvek inej národnosti, nebolo možné doteraz získať uspokojivého prehľadu o počte židov a sociálnom rozvrstvení židovského obyvateľstva. Je preto účelné so zreteľom na predpisy o židoch upraviť ich prihlasovaciu povinnosť. Obdobne platí to i o príslušníkoch cigánskej rasy.“¹ Židia sa preto v sčítaní ľudu 1940 museli hlásiť len k židovskej národnosti. Kto bol Žid, upravoval prvý odsek § I vládneho nariadenia č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach z 18. apríla 1939.

„(1) Za žida sa pokladá bez ohľadu na pohlavie a štátnu príslušnosť:

- 1. kto je, alebo bol izraelitského vierovyznania, i keď po 30. októbri 1918 prestúpil na niektorú kresťanskú vieru,*
- 2. kto je, alebo bol bez konfesie a pochádza aspoň z jedného rodiča izraelitského vierovyznania,*
- 3. kto pochádza z osoby, uvedenej pod bodmi 1 alebo 2 (vyjmúc takého potomka, ktorý sám prestúpil na niektorú kresťanskú vieru pred 30. októbrom 1918),*
- 4. kto uzavrel po dni účinnosti tohto nariadenia manželstvo s osobou, uvedenou pod bodmi 1 až 3, po dobu trvania tohto manželstva,*
- 5. kto po dni účinnosti tohto nariadenia žije s osobou, uvedenou pod bodmi 1 až 3, v mimomanželskom spoločenstve, ako aj potomkovia, splodení v takomto spoločenstve.“²*

¹ Pozri na <http://www.upn.gov.sk/data/pdf/18-apr-1939.pdf>, 18. 6. 2015.

² Pozri na <http://www.upn.gov.sk/data/pdf/18-apr-1939.pdf>, 18. 6. 2015.

O niečo neskôr nastalo aj taxatívne vymedzenie pojmu „Cigán“. Ministerstvo národnej obrany pri zisťovaní rasovej príslušnosti jednotlivých vojenských osôb požiadalo v tomto smere vládu o bližšie terminologické spresnenie [pozri napr. 1, 2, 4]. Na základe tejto požiadavky následne ministerstvo vnútra 18. júna 1940 vydalo vyhlášku 127/1940, ktorou sa pojem „Cigán“ vymedzuje takto:

„... pod Cigánom má sa rozumieť podľa par. 9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci“ [15, s. 314].

V prípade Cigánov však Štátny štatistický úrad svojím osobitným vyhlásením informoval verejnosť o neplatnosti povinného hlásenia sa k cigánskej národnosti. Verejnosť sa s ním oboznámila prostredníctvom Slovenskej pravdy z 15. decembra 1940, teda v deň začatia zberu údajov [10, 11].

Zabratie južných okresov Slovenska, ktoré dlhodobo predstavovali historický región osídlenia maďarským etnikom, prinieslo značnú homogenizáciu národnostného obrazu. Väčšina okresov západného a stredného Slovenska, s výnimkou krajného juhu a oblastí s nemeckým obyvateľstvom, sa vyznačovala pomerne nízkou mierou diverzifikácie. Prevažia osôb slovenskej národnosti tu vytvárala pomerne kompaktný priestor. Naproti tomu východné Slovensko bolo vo väčšej miere etnicky rozmanitejšie aj v roku 1940. Prispievali k tomu nielen osoby nemeckej národnosti, ale aj ukrajinská národnostná menšina (Rusíni) a v menšej miere aj Židia a Cigáni. Celkovo etnicky najpestrejšiu populáciu mala podľa výsledkov sčítania ľudu Bratislava (najmä osoby nemeckej, maďarskej a židovskej národnosti). Za ňou nasledovala Kremnica (viac ako polovicu populácie tvorili Nemci), Kežmarok (osoby nemeckej národnosti a čiastočne aj cigánskej, židovskej a ukrajinskej), Medzilaborce (najmä osoby ukrajinskej národnosti, s odstupom slovenskej a židovskej národnosti) a Gelnica (nemecká a čiastočne aj cigánska a maďarská národnosť). Naopak, etnicky najhomogénnejšiu populáciu nachádzame na severe stredného Slovenska. Išlo predovšetkým o okresy Oravy a Kysúc: Námestovo, Kysucké Nové Mesto, Čadca, Veľká Bytča (pozri obr. 5).

Počet osôb hlásiacich sa k maďarskej národnosti v Sčítaní ľudu 1940 dosahoval niečo viac ako 53-tis. osôb (približne 2 %). Z viac ako 570-tisícovej etnickej menšiny, ktorá na začiatku 30. rokov tvorila takmer 18 % z celej populácie Slovenska, tak po Viedenskej arbitráži zostali len zlomky. Súčasne sa výrazne oklieštil aj priestor, ktorý táto menšina tradične obývala. Vyšší podiel maďarského etnika nachádzame len v okrese Nitra (12 %), v meste Bratislava (10,4 %), vo vidieckom okrese Bratislava (9,6 %) a v okrese Zlaté Moravce (necelých 9 %). Viac ako 2 % zastúpenie osôb maďarskej národnosti mali ešte okresy Dobšiná, Gelnica a Trebišov.

Na prvé miesto sa svojou početnosťou a váhou medzi menšinami dostala nemecká národnosť. V roku 1940 sa k nej prihlásilo viac ako 136-tis. osôb (niečo viac ako 5 % z prítomného obyvateľstva). V podstate takmer všetky hlavné historické priestory osídlenia nemeckou menšinou na Slovensku zostali aj po roku 1938 súčasťou Slovenskej republiky. Výnimkou boli len Devín (bez Karlovej Vsi), Petržalka a niektoré obce Žitného ostrova. Prvým kompaktnjším územím s vyšším počtom a zastúpením osôb nemeckej národnosti bola Bratislava (22 %) a jej zázemie v malokarpatskej oblasti. Spadali sem predovšetkým okresy Bratislava-vidiek (14 %)

a Modra (necelých 8 %). Na strednom Slovensku to bola hornonitriansko-kremnická oblasť, na ktorú sa napájal dolný Turiec [bližšie pozri napr. 6]. V roku 1940 tu existoval priestor s najvyššou váhou nemeckého etnika. Vynikal predovšetkým okres Kremnica, kde sa k nemeckej národnosti prihlásilo takmer 53 % zo všetkých prítomných obyvateľov. V okrese Prievidza osoby nemeckej menšiny tvorili necelých 22 %, v Novej Bani takmer 10 % a v okrese Turčiansky Svätý Martin 7 %. Priestorovo najrozsiahlejšia bola nemecká oblasť na Spiši. Váhou nemeckého obyvateľstva vynikala predovšetkým Gelnica s 37 %. Za ňou nasledoval okres Poprad a Stará Ľubovňa (11 – 14 %). Vyššie zastúpenie nemeckého etnika ešte nachádzame v Dobšinej (viac ako 6 %), Spišskej Novej Vsi (viac ako 5 %) a Levoči (3,5 %).

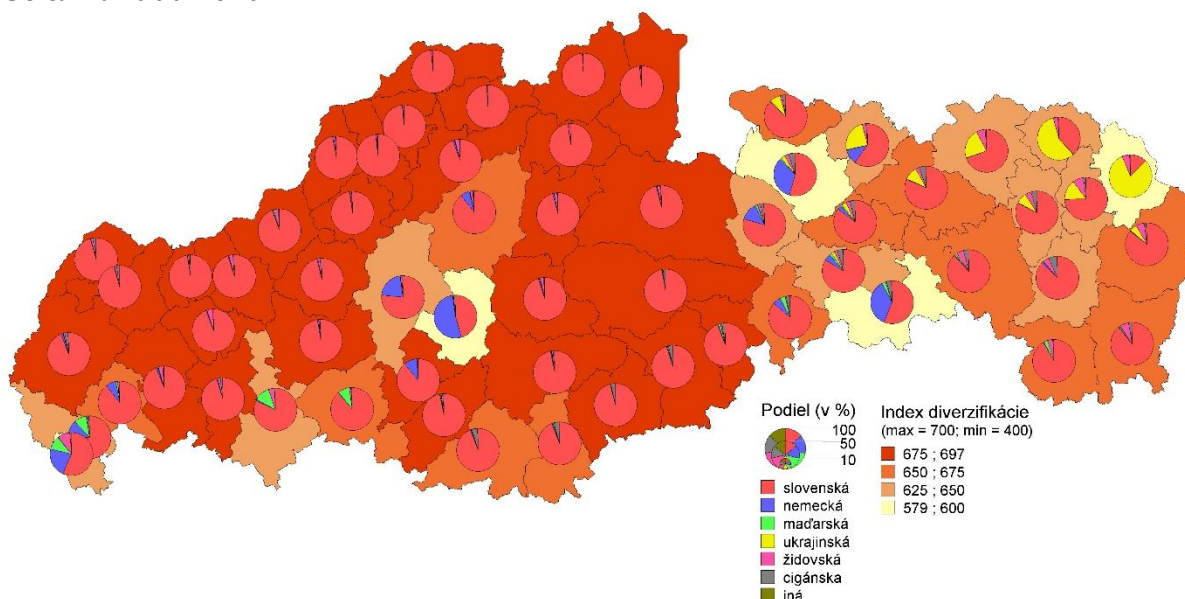
Nejednoznačná terminológia v prípade osôb rusínskej národnosti do značnej miery sťažuje porovnanie výsledkov medzivojnových cenzov a sčítaní v rokoch 1938 a 1940. Kým v roku 1921 bola vyčlenená tzv. veľkoruská, ukrajinská a karpatoruská národnosť, v roku 1930 išlo o ruskú a maloruskú a v roku 1938 sa mohli ľudia hlásiť k samostatnej rusínskej národnosti. Sledované sčítanie v roku 1940 napokon pracovalo s ukrajinskou národnosťou. Počet osôb, ktoré sa k nej prihlásili, prekročil hranicu 64-tis., čo znamenalo približne 2,4 % z celej populácie Slovenskej republiky. Z geografického hľadiska to predstavoval predovšetkým priestor severu východného Slovenska. Výnimočné postavenie mal okres Medzilaborce, kde sa k ukrajinskej národnosti prihlásilo celkovo 81 % prítomných obyvateľov. Vo Vyšnom Svidníku to bolo takmer 58 % osôb. Početnejšiu enklávu nachádzame aj v okresoch Stará Ľubovňa (25 %), Bardejov (23 %), Stropkov (15 %), Sabinov (10 %). V okresoch Humenné, Giraltovce a Spišská Stará Ves sa podiel osôb ukrajinského etnika pohyboval podľa výsledkov sčítania ľudu 1940 v rozpätí 5 – 9 %.

Východné Slovensko bolo tiež priestorom s vyšším zastúpením osôb židovskej národnosti. V súvisе so spomínaným nedemokratickým spôsobom zisťovania príslušníkov tohto etnika na Slovensku v roku 1940 nás nemôže prekvapiť, že počet Židov dosiahol takmer 87,3 tis. osôb (3,3 %). Najväčšie zastúpenie nachádzame v Bratislave, kde tvorili viac ako 10 %. Ďalej to boli najmä okresy na východe Slovenska: Stropkov, Michalovce, Bardejov, Humenné, Medzilaborce, Prešov, kde sa podiel osôb židovskej národnosti pohyboval v rozpätí 5 – 9 %.

Poslednou národnosťou, ktorej sa budeme bližšie venovať, sú Cigáni. Celkový počet osôb cigánskej národnosti dosahoval hranicu 38,3 tis., čo znamenalo, že v roku 1940 tvorili niečo viac ako 1,4 % z prítomného obyvateľstva v Slovenskej republike. Aj v prípade ich zastúpenia môžeme hovoriť predovšetkým o východnom a čiastočne aj južnom Slovensku. Najvyšší podiel Cigáni dosahovali v okrese Vranov nad Topľou (takmer 7 %), ďalej v okresoch Sabinov (viac ako 5 %), Kežmarok (5 %), Spišská Nová Ves, Giraltovce, Krupina, Modrý Kameň a Gelnica, kde tvorili 4 – 4,5 % z prítomnej populácie.

Veľmi zaujímavú históriu mali osoby českej národnosti. Vo všeobecnosti v medzivojnovom období dochádzalo postupne k zvyšovaniu počtu i podielu Čechov na Slovensku. Ešte podľa súpisu z roku 1938 tu žilo takmer 77,5 tis. Čechov, no už v roku 1940 sa k tejto národnosti prihlásilo len niečo vyše 17,4 tis. osôb. Tento dramatický pokles bol výsledkom núteného odchodu osôb bez štátnej príslušnosti do protektorátu a tiež dôsledkom postupného obsadzovania úradníckych miest v štátnej a verejnej správe slovenským elementom.

Obrázok č. 5: Národnostná štruktúra okresov Slovenska podľa výsledkov Sčítania ľudu 1940

Poznámka: Index diverzifikácie určuje mieru diverzity javu. Čím dosahuje vyššiu hodnotu, tým je štruktúra homogénnejšia.

Zdroj údajov: [16], výpočty autora

8. NÁBOŽENSKÉ VYZNANIE

Diverzita Slovenskej republiky v roku 1940 z pohľadu náboženskej štruktúry bola o niečo vyššia ako pri národnostiach. Homogénne boli najmä regióny s výraznou dominanciou rímskokatolíkov. Môžeme hovoriť predovšetkým o okresoch na severe Slovenska: Kysucké Nové Mesto, Námestovo, Čadca, Trstená, na ktoré nadväzovali okresy Považia a ďalšie smerom na juh cez hornú Nitru a Kremnicu do Zlatých Moraviec a Novej Bane. Podobne vysoké hodnoty indexu diverzifikácie dosahovali aj niektoré okresy na západe Slovenska (od Bratislavy až po Skalicu na krajnom západe a tiež v priestore Trnava, Hlohovec). Naopak, stredné Slovensko, kopaničiarsky región Myjavy a krajný východ sa vyznačovali najväčšou mierou diverzifikácie náboženskej štruktúry.

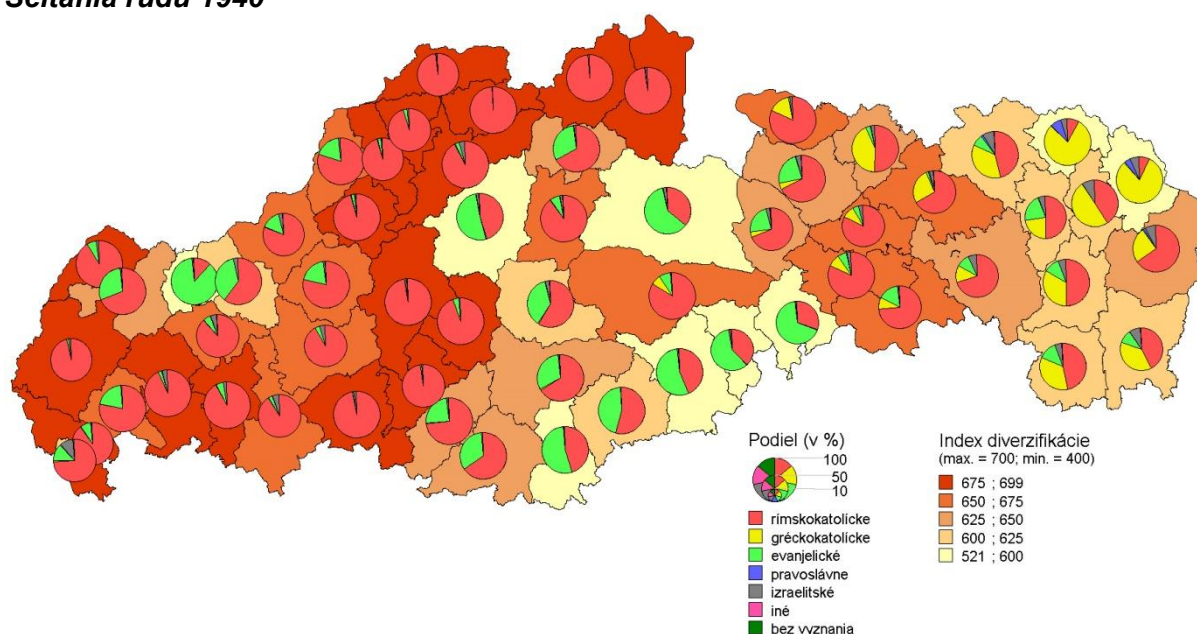
K rímskokatolíckemu vierovyznaniu sa v Sčítaní ľudu z roku 1940 prihlásilo celkovo 1,968 mil. osôb, ktoré predstavovali približne tri štvrtiny z prítomných osôb Slovenska. Ako sme už spomenuli, dominantné postavenie malo najmä na severe stredného Slovenska, v niektorých okresoch Považia, na Hornej Nitre až po hranicu s Maďarskom. Okrem toho vyšší podiel rímskokatolíkov nachádzame aj vo viacerých okresoch západného Slovenska.

Evanjelické vierovyznanie všetkých denominácií si zapísalo viac ako 402-tis. osôb, pričom dominovali najmä evanjelici augsburského vyznania (takmer 389-tis. osôb). Celkovo tak evanjelici tvorili v roku 1940 približne 20 % z prítomného obyvateľstva Slovenskej republiky. Typickým priestorom evanjelikov bol okres Myjava (viac ako 86 %) a tiež viaceré okresy na strednom Slovensku a juhu stredného Slovenska: Revúca, Hnúšťa, Dobšiná, Modrý Kameň a na strednom Slovensku najmä okres Liptovský Mikuláš a Turčiansky Svätý Martin. V týchto celkoch podiel evanjelikov presahoval hranicu 50 %. V ďalších štyroch okresoch (Lovinobaňa, Banská Bystrica,

Nové Mesto nad Váhom a Krupina) sa zastúpenie evanjelikov pohybovalo v rozpätí 33 – 45 %. Ďalšie regióny s vyšším podielom evanjelikov možno vidieť na obr. 6.

Počet gréckokatolíkov sa podľa výsledkov Sčítania ľudu 1940 dostal nad úroveň 183-tis. osôb (6,9 %). Najmä v dvoch okresoch (Medzilaborce, Vyšný Svidník) malo toto náboženstvo dominantné postavenie, keďže sa k nemu hlásilo takmer 81 %, resp. viac ako 78 % prítomných obyvateľov. Dominantné postavenie východného Slovenska ako oblasti s častejším výskytom osôb hlásiacich sa ku gréckokatolíckemu vierovyznaniu potvrdzujú údaje aj za ďalšie administratívne celky z tohto priestoru. Podiel gréckokatolíkov v rozpätí 33 – 50 % z miestnej populácie sa pohyboval v okresoch Vranov nad Topľou, Trebišov, Bardejov, Michalovce, Stará Ľubovňa a Stropkov, pričom nad hranicu 10 % sa dostalo ešte ďalších 5 východoslovenských okresov.

Obrázok č. 6: Náboženská štruktúra okresov Slovenska podľa výsledkov Sčítania ľudu 1940

Zdroj údajov: [16], výpočty autora

Počet izraelitov v roku 1940 predstavoval niečo viac ako 86,6 tis. osôb (približne 3,3 %). Aj v ich prípade, podobne ako u osôb židovskej národnosti, to bola najmä Bratislava (viac ako 10 %) a viaceré okresy východného Slovenska (Stropkov, Michalovce, Bardejov, Humenné, Medzilaborce, Prešov, Vranov nad Topľou, Giraltovce, Trebišov – všetky 5 – 9 %).

Skupinu pravoslávnych deklarovalo v roku 1940 na Slovensku len niečo viac ako 7,4 tis. osôb (0,3 %). Ich vyššie zastúpenie zaznamenávame len v okrese Vyšný Svidník (8 %) a Medzilaborce (viac ako 4 %). Nad hranicou 1 % sa nachádzali ešte okresy Bardejov, Humenné a Sabinov.

Iba približne 4,4 tis. osôb uviedlo, že je bez vyznania, alebo sa neprihlásilo k žiadnej cirkvi. Najväčší podiel táto skupina dosahovala v Bratislave (takmer 1 %), Michalovciach (0,6 %) a Poprade (0,5 %).

9. POVOLANIE OBYVATEĽSTVA

Príslušnosť k triede povolania zapisovali zárobkovo činné osoby podľa odvetvia, z ktorého im plynul zárobok, resp. podľa odvetvia, na ktorom sa zakladalo ich životné postavenie. Príslušníci rodiny bez vlastného povolania boli začlenení do tried podľa povolania hlavy rodiny [5, úvod].

Z výsledkov Sčítania ľudu 1940 vyplýva, že až polovica prítomného obyvateľstva v Slovenskej republike patrila do triedy roľníctvo, lesníctvo a rybolov. Triedu priemysel a živnosti tvorilo len necelých 22 % obyvateľov. Približne každá desiatu osoba závisela od obchodu, peňažníctva a dopravy. Približne 6 % obyvateľov čerpalo svoj zárobok, resp. záviselo od príjmov plynúcich z verejnej služby a slobodných povolání. V spojenej skupine domáca a osobná služba spolu s inými povolaniami a bez udania povolania sa nachádzalo zvyšných necelých 13 % prítomného obyvateľstva Slovenska.

Najväčšiu jednostrannú závislosť z pohľadu tried povolání nachádzame v roku 1940 na severe stredného, východného a čiastočne aj južného Slovenska, teda predovšetkým v oblastiach, kde bolo prítomné obyvateľstvo úzko späté s poľnohospodárstvom, lesníctvom a rybolovom (pozri ďalej a tiež obr. 7). Naopak, najväčšou diverzitou sa vyznačovali okresy s veľkými hospodárskymi centrami, ale aj niektoré menšie regióny na východe (napr. Gelnica, Spišská Nová Ves). Špecifické postavenie mala z tohto pohľadu Bratislava, kde zastúpenie jednotlivých tried povolání bolo približne vyrovnané s výnimkou takmer absentujúceho primárneho sektora.

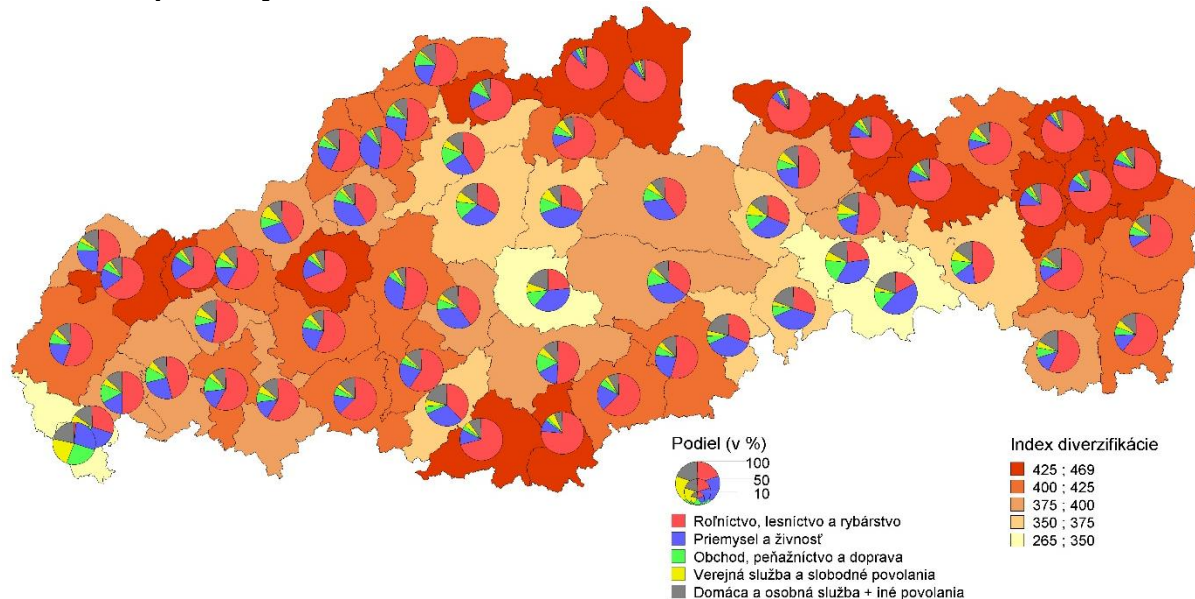
Ako sme sa už zmienili, od primárneho sektora najviac záviselo obyvateľstvo na severe a juhu stredného Slovenska a na východnom Slovensku. V okresoch Námestovo, Trstená, Spišská Stará Ves podiel osôb zaoberajúcich sa poľnohospodárstvom, lesníctvom a rybolovom presahoval výrazne hranicu 80 %. Nad 70 % obyvateľov patriacich do tejto triedy mali okresy Medzilaborce, Modrý Kameň, Stará Ľubovňa, Stropkov, Giraltovce, Sabinov a Krupina.

V deviatich okresoch, najmä na Považí a na strednom Slovensku (Dobšiná, Ilava, Banská Bystrica, Revúca, Brezno nad Hronom, Považská Bystrica, Spišská Nová Ves), sa podiel osôb závislých od priemyslu a živností pohyboval nad hranicou jednej tretiny, pričom v okresoch Gelnica a Ružomberok to bolo dokonca viac ako 40 %. Relatívne vysoký podiel týchto osôb dosahovali aj Kremnica, Liptovský Mikuláš, Martin, Prievidza, Poprad a Banská Štiavnica (30 – 33 %). Obchod, peňažníctvo a doprava boli spojené predovšetkým s hlavným mestom a jeho vidieckym okresom (25, resp. 20 %) a čiastočne aj s niektorými okresmi na Spiši (Spišská Nová Ves 18 %, Gelnica 15 %), prípadne okresmi s väčšími hospodárskymi celkami (napr. Žilina, Zvolen, Martin, Trnava). Podobne aj verejná služba a slobodné povolania sa najčastejšie stávali zdrojom obživy pre prítomné obyvateľstvo v Bratislave (23 %). Išlo aj o obyvateľov niektorých miest s kasárňami (napr. Poprad, Levoča, Trenčín, Ružomberok, Prešov, Martin, Banská Bystrica).

Do triedy domáca a osobná služba spolu s inými povolaniami patrili najmä osoby v Bratislave (takmer 22 %) a Bratislave-okolí (15,5 %) a tiež v niektorých ďalších okresoch najmä stredného, juhu stredného a čiastočne aj východného Slovenska:

Revúca (22 %), Banská Štiavnica (21 %), Gelnica (20 %), Banská Bystrica (20 %), Dobšiná (19,5 %), Trebišov (17 %), Spišská Nová Ves (17 %) a Levoča (17 %).

Obrázok č. 7: Štruktúra obyvateľstva podľa príslušnosti k triede povolania v okresoch Slovenska podľa výsledkov Sčítania ľudu 1940

Zdroj údajov: [16], výpočty autora

10. ZÁVER

Sčítanie ľudu 1940 predstavuje cenný a v mnohých súvislostiach zaujímavý zdroj informácií predovšetkým o populačných štruktúrach obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny. Na druhej strane ide tiež o census, z ktorého sa publikovalo len minimum definitívnych údajov, čo značne sťažuje a najmä obmedzuje naše analytické možnosti. Väčšina obsahových štruktúrnych prvkov podľa našich informácií nebola nikdy sumárne spracovaná a publikovaná, a preto jedinou možnosťou, ako sa k nim dostať, je využiť priamo sčítacie hárky uložené v Slovenskom národnom archíve. Tento prístup však neumožňuje ich analyzovanie na úrovni celej republiky (iba v prípade úplnej digitalizácie), ale len na mikroúrovni. Aj z tohto dôvodu zostáva Sčítanie ľudu 1940 a poznanie populačných štruktúr vojnového Slovenskej republiky postavené zatiaľ iba na oficiálnych údajoch. Je to však len zlomok z pomerne pestrej škály obsahu cenzu, a to napriek tomu, že originálny kompletný súbor sčítacích hárkov je uložený v špeciálnom fonde Slovenského národného archívu v Bratislave.

Z dostupných analyzovaných údajov je zrejmé, že na území Slovenska nastala značná homogenizácia obyvateľstva z pohľadu národnostnej a náboženskej štruktúry. Aj napriek tomu však nachádzame niektoré oblasti, v ktorých naďalej zostávalo pomerne pestré etnické a náboženské zloženie miestneho obyvateľstva. Výsledky týkajúce sa národností určite poznačil nedemokratický prístup k cigánskemu a najmä židovskému obyvateľstvu.

Pretrvávajúca značná závislosť populácie Slovenska od primárneho sektora sa potvrdilo aj v Sčítaní ľudu 1940. Išlo takmer o polovicu z prítomného obyvateľstva, pričom len niečo viac ako pätina osôb pripadala na priemysel a živnosti.

Veková štruktúra Slovenska bola síce aj na začiatku 40. rokov značne progresívna, no výsledky sčítania už jednoznačne potvrdili nástup a postupné prehlbovanie zmien v charaktere reprodukčného správania. Najväčšie populačné príspevky dosahovali najmä okresy na severe a severovýchode Slovenska. Vo výsledkoch sčítania sa tiež potvrdili dlhšie pretrvávajúce viaceré priestorové rozdiely v zastúpení mužov a žien. Rovnako sme identifikovali určité regionálne diferenciácie v počte a podiele neprítomných osôb, vo veľkosti bytových domácností či zastúpení cudzincov v miestnej populácii.

Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy APVV-0199-12 Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia).

LITERATÚRA

- [1] JANAS, K.: Zabudnuté tábory. Trenčín: Trenčianska univerzita A. Dubčeka, 2008. 133 s. ISBN 978-80-8075-310-8.
- [2] JANAS, K.: Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945). Bratislava: ÚPN, 2010. 112 s. ISBN 978-80-89335-30-5.
- [3] Lexikón obcí Slovenskej republiky. Bratislava: Štátny štatistický úrad, 1942.
- [4] NEČAS, C.: Slovenští Romové v letech 1939 – 1945. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. 2004, s. 153 – 178.
- [5] Sčítanie ľudu na Slovensku zo dňa 15. XII. 1940: príslušnosť prítomného obyvateľstva k povolaniu podľa okresov, obcí a tried povolania. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad.
- [6] ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P.: Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940. Brno: Tribun EU, 2012. 282 s. ISBN 978-80-263-0264-3.
- [7] Štatistická príručka Slovenska 1947. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947. 387 s.
- [8] Štatistické zprávy 1941. r. II., č. 6.
- [9] ŠTEFÁNEK, A.: Slovenská vlastiveda III. Základy sociografie Slovenska. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1944. 440 s.
- [10] TIŠLIAR, P.: Národnostný kataster Slovenska v roku 1940. Bratislava: Slovenský národný archív, 2011. ISBN 979-80-970666-2-8.
- [11] TIŠLIAR, P.: Niekoľko poznámok k sčítaniu obyvateľstva na Slovensku v roku 1940. In: Slovenská štatistika a demografia, 2011, č. 2, s. 3 – 15.
- [12] TIŠLIAR, P.: Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľstva z roku 1940. Slovenská štatistika a demografia, 2011, č. 4, s. 3 – 21.
- [13] TIŠLIAR, P.: Notes on the Organisation of the 1940 Population Census. In: TIŠLIAR, P. – ČÉPLÖ, S.: Studies in the Population of Slovakia II. Krakov: Towarzystwo Słowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, s. 97 – 120. ISBN 978-83-7490-755-2.
- [14] TIŠLIAR, P.: Statistical Practice and Ethnic Policy of the Slovak Republic 1939 – 1945. In: TIŠLIAR, P. – ČÉPLÖ, S.: Studies in the Population of Slovakia II. Krakov: Towarzystwo Słowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, s. 121 – 146. ISBN 978-83-7490-755-2.
- [15] Úradné noviny, 22. jún 1940, r. 22, č. 29, s. 314.
- [16] Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946. Bratislava.

RESUME

The 1940 Population Census is one of the lesser known and analyzed statistical surveys. The main reason is that most of the results have never been published until today, however, a complete original census sheets are available at the Slovak National Archive in Bratislava. During the existence of the Slovak Republic only some preliminary data were issued. The first final data were published after the end of the World War II regarding only data on nationality, religion, class profession (at district level) and information on the age structure of the Slovak population. It should also be added that the census was held on the territory of the Slovak Republic without the areas ceded to Hungary and the Third Reich after the Munich conference and the Vienna Arbitration.

The analyzed results showed that the population of Slovakia in the early 40s, despite the significant changes in the reproductive patterns is still characterized by a relatively young age structure. The greatest population density was in the western regions, while the least were populated regions of central and north-eastern Slovakia. The invasion of southern Slovakia, traditionally inhabited by the Hungarian minority, significantly changed the ethnic and partly religious structure of the Slovak population. The dominant position of Slovak nationality and Roman Catholic Church became even more accentuated. Only in some areas (central and northeastern Slovakia) had a more heterogeneous structure.

PROFESIJNÝ ŽIVOTOPIS

RNDr. Branislav Šprocha, PhD., absolvoval magisterské štúdium na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe v odbore demografia a demogeografia (2006). V roku 2011 ukončil doktorandské štúdium v programe demografia. Od roku 2007 je vedeckovýskumným pracovníkom Inštitútu informatiky a štatistiky vo Výskumnom demografickom centre v Bratislave a od roku 2009 vedeckým pracovníkom Prognostického ústavu Slovenskej akadémie vied. V oblasti demografie sa špecializuje na problematiku sobášnosti a rozvodovosti, populačného vývoja a jeho vplyvu na spoločnosť. Okrem toho sa venuje analýze vybraných populačných štruktúr, reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva na Slovensku a problematike populačného prognózovania.

KONTAKT

branislav.sprocha@gmail.com